

Юрій Волошин

Переосмислюючи Центрально-Східну Європу. [Рец.:] Mikołaj Szoltysek. Rethinking East-Central Europe: family systems and co-residence in the Polish-Lithuanian Commonwealth. Volume 1: Contexts and analyses; Volume 2: Data quality assessments, documentation, and bibliography. – Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt am Main, New York, Wien: Peter Lang, 2015. – 1066 pp.

Головним героєм книжки Миколая Шолтисека, яка вийшла у 2015 р. у відомому академічному видавництві «Пітер Ланг» (Peter Lange) в серії «Населення, родина і суспільство», є сімейна організація та структури родини (family systems) сільського населення старої Речі Посполитої. На думку автора, дослідження цієї проблеми сприятиме кращому розумінню характерних рис, притаманних сімейній організації в усій Центрально-Східній Європі, та допоможе виокремити регіон як певну цілісність. Водночас такий аналіз дозволить виявити внутрішні поділи й особливості сімейних форм у межах регіону.

Основну увагу автор зосереджує на селянській родині Речі Посполитої XVIII ст., яка на той час була одним із найбільших геополітичних утворень Європи. Він вважає, що дослідження форм сімейної організації та пов'язаних з цим проблем перебувають під тиском стереотипів, які сформувалися в історіографії на початку 70-х рр. XX ст. Саме тоді історики сім'ї, демографи та соціологи запропонували концепцію, яка ототожнювала окремі європейські регіони з певним типом сімейної організації. Серед інших вони виокремили й т.зв. «східно-європейський тип», головними особливостями якого вважається складна сімейна організація та ранній шлюбний вік¹. Популярність цього концепту, попри те, що він явно суперечить мовному, конфесійному, економічному та інституційному розмаїттю Центрально-Східної Європи, зберігається в західній історіографії й до сьогодні. Його не змогло похитнути навіть недавнє зацікавлення західноєвропейських істориків вивченням мікрорегіональних відмінностей, яке спричинило цілу низку цікавих спроб переглянути усталені схеми.

Головне завдання, яке ставить перед собою Миколай Шолтисек, якраз і полягає у подоланні цих упереджень шляхом ретельного аналізу величезного за

¹ Дет. про це див.: Джон Хаджнал. Европейский тип брачности в ретроспективе // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей / Под ред. А.Г. Вишневого и И.С. Кона. – М.: Статистика, 1979. – С. 14-70.

обсягом матеріалу історичних баз даних, зібраних у різних частинах Речі Посполитої: 25 000 родин, понад 230 парафій та близько 1 000 населених пунктів. Автор намагається реконструювати сімейні структури Центрально-Східної Європи ранньомодерного періоду, коли демографічні тенденції в популяціях, які населяли цей регіон, були відносно сталими. Це центральне завдання доповнюється іншими, зокрема, – ввести річпосполитський матеріал в контекст ширших історичних моделей сім'ї, а також виділити ті моделі, які були притаманні сімейним структурам різних субпопуляцій Речі Посполитої.

Загалом книга складається з трьох основних частин, розділених на два томи. Дві з них вміщено до першого тому «Контексти й аналізи» (Contexts and analyses). Перша частина, що складається з п'яти параграфів, має на меті пояснити контекст, на тлі якого відбуватиметься вирішення поставлених у роботі завдань. У першому параграфі Автор аналізує головні дискусії, які точилися свого часу в західній історіографії навколо географії т.зв. історичних сімейних систем, розглядає, яке місце відводилось у них Центрально-Східній Європі й зокрема польським землям. Він також акцентує увагу читача на ранніх спробах переосмислити концепт східно-європейського типу сім'ї. Миколай Шолтисек стверджує, що ця модель сімейної організації могла би мати в історіографії зовсім інші характеристики, якби західні дослідники були знайомі з роботами своїх східно-європейських колег. У цій частині монографії міститься й детальне пояснення емпіричних і методологічних засад подальшого аналізу, а також характеристика соціально-економічного контексту, в якому у XVIII ст. перебувала досліджувана популяція.

Другий параграф містить докладне пояснення залучених до аналізу відомостей, основне місце серед яких посідає створена на основі великої кількості першоджерел база даних сімейних структур Центральної Європи (The Central European Family Forms database).

Наступний параграф, який спирається на ґрунтовний аналіз джерел та літератури, розкриває загальні риси соціально-економічної, культурної та екологічної мінливості територій, з яких походять матеріали, внесені до вищезазваної бази даних. Там же пояснюються етнічні й релігійні відмінності популяції, що населяла Річ Посполиту, підкреслюються широкі історичні та демографічні траєкторії її регіонів наприкінці ранньомодерного часу, обговорюються схеми розвитку шляхетського і магнатського землеволодіння та соціально-економічна стратифікація населення. Проблеми, розглянуті в цьому параграфі, створюють широке тло для детального дослідження сімейних структур, що існують у межах соціально і культурно розмаїтих регіонів. Автор аналізує, як ширший контекст впливав на особливості функціонування різних територіальних популяцій Речі Посполитої, зокрема, на конкретну шлюбно-сімейну поведінку селянства.

У четвертому параграфі розглядаються спеціальні демографічні методики, які Миколай Шолтисек обрав для аналізу, та пояснюються причини їхнього вибору. Це, зокрема, методи когортного, поздовжнього та поперечного аналізів². Останній п'ятий параграф цієї частини теж присвячений методології дослід-

² Дет. про це див.: Методы демографии // Демографический энциклопедический словарь / Гл. ред. Д.И. Валентей. – М.: Сов. энцикл., 1985. – С. 120-121.

ження, яка використана в роботі. Щоправда, цього разу йдеться про комп'ютерне моделювання, яке історичні демографи, на відміну від інших колеґ істориків, використовують доволі часто. Тут автор ретельно пояснює, чому для мікромоделювання сімейних структур була обрана саме програма CAMSIM, а не, наприклад, SOCSIM³. Доволі детально він розповідає про те, як обирались демографічні показники для роботи з нею та як перевірялась достовірність отриманих результатів.

Друга частина – «Аналізи» (*Analyses*) – так само має п'ять параграфів. Вона, за твердженням самого автора, має бути цікавішою для читача, адже там аналізуються шість головних аспектів сімейних систем Речі Посполитої, а саме – відхід із батьківського дому, період перебування на службі (*life-cycle servants*)⁴, шлюбна поведінка, формування домогосподарства, розмір і структура родини, індивідуальні умови проживання. У шостому параграфі, яким розпочинається друга частина книжки, Миколай Шолтисек досліджує обставини, що супроводжували відхід індивідів із батьківського дому (*home-leaving*) в традиційному суспільстві Речі Посполитої. Спершу він детально пояснює методологічні особливості застосування кількісного аналізу для вивчення цього феномену. Центральне місце в цьому параграфі займає з'ясування структурних компонентів процесу відокремлення індивідів від родових сімейних груп і їх переходу в стадію навчання. Головна увага тут приділяється визначенню віку, після якого молоді люди вже переставали бути членами батьківських господарств. Також досліджується, в яких спільнотах існував такий перехід і наскільки він був поширений. Новизна цього підходу полягає в тому, що за допомогою мікроаналізу Автор з'ясовує демографічні обмеження догляду за дитиною та надає повнішу інформацію про темпи виходу з дому в річпосполитському суспільстві. Наприкінці параграфу дослідник порушує питання, що стосуються послідовності етапів переходу до дорослого життя.

У сьомому параграфі досліджується поширеність у аналізованій спільноті явища, відомого як *life-cycle servants*. Цим терміном в історичній демографії позначають осіб, які у період між виходом із батьківського домогосподарства і заснуванням власного виконували роботу слуг. За твердженням західних дослідників, вони зазвичай становили найбільшу групу серед слуг. Така робота не була для них постійним джерелом прибутків упродовж усього життя. Вона розглядалася як окремих етап, під час якого європейська молодь набиралася практичного досвіду і накопичувала кошти для заснування власного господарства. Там же аналізується і наявність слуг в сільських домогосподарствах Речі Посполитої взагалі, а також з'ясовуються демографічні характеристики цієї групи населення. Автор намагається вписати *life-cycle servants* в ширший контекст,

³ Про особливості застосування цих програм, див.: Zhongwei Zhao. Computer microsimulation and historical study of social structure: A comparative review of SOCSIM and CAMSIM // *Revista de Demografia Historica*. – XXIV. – Vol. 2. – P. 59-88.

⁴ Польський дослідник Радослав Понят зауважує, що терміном *life-cycle servants* позначали осіб які перебували на службі в певний період свого життя – між виходом з батьківського дому і заснуванням власного. Дет. див.: *Radostlaw Poniat. Służba domowa w miastach na ziemiach polskich od połowy XVIII do końca XIX wieku*. – Warszawa, 2014. – S. 68.

порівнюючи отримані результати з показниками, характерними для західно- та центрально-європейських груп населення. Він досліджує поширення цього явища на парафіяльному рівні, а також вивчає характеристики служби на рівні конкретних домових спільнот. М. Шолтисек доходить вмотивованого висновку, що інститут служби в Речі Посполитій не сильно відрізнявся від того, що існував на Заході. Разом із тим отримані ним результати вказують на існування значних регіональних відмінностей на досліджуваній території. Відсутність інституту служби в окремих східних регіонах викликає запитання: які наслідки це мало для організації сімейного життя, особливостей формування родинних структур та індивідуальних життєвих стратегій мешканців таких територій?

Наступний, восьмий параграф присвячено проблемам шлюбу й формуванню домашнього господарства, що лежить в основі класифікації історичних сімейних систем. Він розпочинається аналізом показників шлюбності, що були отримані в результаті аналізу залучених до цього дослідження джерел. Далі вчений аналізує: середній вік вступу в перший шлюб, частку осіб, які ніколи не були одружені, та регіональні відмінності показників. Отримані в ході дослідження показники шлюбності порівнюються з узагальненим матеріалом із Західної та Східної Європи. Там же автор намагається з'ясувати, чи виявлені шлюбні моделі були характерні тільки для XVIII ст., а чи виходили за його межі. Значна частина цього параграфу відведена для пояснення відмінностей між шлюбними практиками у різних регіонах Речі Посполитої.

Основною темою дев'ятого параграфу є зв'язок між одруженням і отриманням панівного становища в родині. Він розпочинається з аналізу основних принципів взаємовідносин у сім'ї. Далі на основі кількісного аналізу досліджуються принципи управління родиною та вік, з якого той чи інший чоловік міг очолити домогосподарство. Центральне питання цієї частини дослідження – з'ясування того факту, чи укладання шлюбу в річпосполитському суспільстві обов'язково призводило до утворення нової родини як незалежної житлової й господарської одиниці, тобто домогосподарства. Вивчення зв'язку між укладанням шлюбу та посіданням панівного становища у сім'ї здійснюється в кілька етапів: визначення часу, який проходить між укладанням шлюбу та здобуттям домінуючого становища в родині; дослідження обставин, у яких жили молоді одружені чоловіки; а також порівняння досліджуваних ситуацій Речі Посполитої з даними інших регіонів Європи. В останніх пунктах цього параграфу розглядається, як отримані під час аналізу результати сприяють пізнанню історичних закономірностей Східної Європи.

Останній, десятий параграф, узагальнює все вищесказане в цій частині роботи. Оскільки центральне місце посідає тема спільного проживання, то спершу її було розглянуто як аналітичну категорію й визначено дослідницький підхід до неї. Далі досліджуються внутрішньосімейні структури аналізованих груп населення. М. Шолтисек пропонує комплексний підхід до діагностики складності форм сімейної організації. Він намагається визначити характер полі-нуклеарних сімейних груп на польських землях і з'ясувати поширеність двох форм сімейної організації, які представляють особливий інтерес – стовбурової та спільної родин. Кілька наступних пунктів параграфу виходять за традиційні методи класифікації сімейних структур. Зокрема, акцентується увага на ступені

й структурі спорідненості та чисельності окремих типів родичів; проведений аналіз умов життя літніх людей; вивчається динаміка зміни типів домашнього господарства упродовж певного періоду і умови життя в регіональних популяціях. Значний інтерес становить заключна частина параграфу, де на основі емпіричних даних мікросимуляції обговорюються демографічні параметри складних домогосподарств, а також вивчається схильність літніх людей жити в складних родин.

Аналітична частина книги завершується спробою «розмістити» досліджений регіон на типологічній мапі європейських сімейних систем. Там також наголошено, що запропонований автором підхід – виділення Центрально-Східної Європи в окрему історичну область на підставі просторового розподілу сімейних систем у Речі Посполитій – має значний потенціал для аналізу демографічних проблем.

Остання – третя частина книжки – займає окремий другий том. Вона містить велику бібліографію, детальний аналіз джерельної бази, на основі якої здійснювалось це дослідження, а також два великі додатки. Перший включає детальну інформацію про потенціал історичних джерел, що походять із Речі Посполитої, а також вказує на їхні обмеження. Дослідник намагається оцінити характер і масштаби помилок, які містяться в історичних джерелах, щоб з'ясувати, в якій мірі вони можуть спотворити уявлення про сімейні моделі в Речі Посполитій кінця XVIII ст. Там же, для досягнення максимально можливої точності, наводяться приклади інструментів оцінки даних, які можуть застосовуватись до джерел, що походять з т.зв. достатистичних часів.

Другий додаток має на меті ширше обговорити конструкти територіальних угруповань, що містяться в базі даних CEURFAMFORM, покладеної, як пам'ятаємо, в основу розрахунків другої частини книги. Автор ретельно пояснює статистичні методи, які відіграють значну роль у вивченні об'єктів аналізованої агломерації. Обидва додатки мають радше технічний характер і, на думку автора, можуть бути менш цікавими для читача. Однак інші питання, порушені в додатках, як, наприклад, вибір бази даних джерел для підрахунку числа осіб, що залишилися поза шлюбом, чи обговорення несиметричності статеві-вікових структур населення, тісно пов'язані з методологією, яку автор застосував для вирішення головного питання монографії.

Для вітчизняних дослідників, окрім оригінальності суто теоретичних та методологічних підходів та ретельного огляду української історіографії проблеми (р. 92-95), книга Миколая Шолтисека буде цікавою ще й тим, що частина використаних ним даних походить з українських територій Речі Посполитої. Багато порушених у ній проблем, як, наприклад, форми сімейної організації чи наявність інституту слуг та *life-cycle servants* в сільських домогосподарствах ранньомодерної України, потребують детальнішого дослідження на значно ширших даних з українських регіонів. Тому, на мою думку, ця робота потребує українського перекладу, що дозволило б започаткувати ширші дискусії над порушеними в ній проблемами та актуалізувати їх через глибші емпіричні дослідження. З іншого боку, вона може дати необхідний імпульс для того, щоб вивчення демографічних процесів нарешті вийшло із зародкового стану й посіло належне місце в українській історіографії.